

Vluchtige verbondenheid

De nieuwe middenklasse en haar binding met de stad

De door stadsbesturen zo gewilde nieuwe middenklasse woont niet massaal in de stad, maar is er toch op allerlei manieren mee verbonden. Deze verbondenheid kan als vluchtig worden getypeerd. Cultuur en vermaak spelen in die vluchtige verbondenheid een centrale rol.

MARCO VAN DER LAND

De middenklasse staat momenteel weer volop in de belangstelling. Gedurende de twintigste eeuw is die aandacht in golven toe- en afgenomen. Het boek van Richard Florida over de creatieve klasse heeft de meest recente golf teweeggebracht (zie AGORA nummer 1, 2004). Talloze benamingen zijn die van de creatieve klasse echter voorgegaan. Een greep: symbolisch analisten, witte boordwerkers, 'Angestellten', dienstklasse, technocraten, 'new class', nieuwe vrijgestelden, kenniswerkers, culturele intermediairs, 'new petit bourgeoisie'. Telkens keert in definities terug dat er sprake is van iets nieuws dat deze categorieën voortbrengen, zoals nieuwe economische organisatievormen, opvattingen of leefstijlen. De nieuwe middenklasse, te zien als de meest brede conceptualisering van de hiervoor genoemde categorieën, vormt op tal van terreinen een intermediair tussen staat en burgers, tussen producenten en consumenten, tussen lagere en hogere klassen. Zij verspreiden nieuwe producten, diensten, opvattingen en waarden, en vormen hiermee op verschillende manieren een soort 'avant-garde' van de samenleving.

Wanneer handelingen en opvattingen van de nieuwe middenklasse inderdaad vooruitwijzen naar dat van bredere groepen in de samenleving, wordt het interessant patronen te zoeken in mobiliteit en binding van de nieuwe middenklasse. Welke betekenis moet bijvoorbeeld worden gehecht aan hun hogelijk gewaardeerde capaciteiten als zij zich niet betrokken voelen bij plekken, omdat hun ruimtelijke mobiliteitspatronen dat niet toelaten? Komen hun kwaliteiten dan wel ten goede aan specifieke plekken, zoals een stad of buurt? Zijn en voelen zij zich eigenlijk betrokken bij de stad en het stedelijk leven? In 1996 en 1997 is in Rotterdam met

behulp van een survey de vraag naar de stedelijke binding van de nieuwe middenklasse onderzocht. Het gaat hier om hoog opgeleide professionals en managers, werkzaam in dienstverlenende sectoren. De vraag stond centraal in welke mate en op welke manieren leden van de nieuwe middenklasse zijn gebonden aan de stad. De nieuwe middenklasse is hoogopgeleid en bezit daarmee veel cultureel kapitaal, vaak gepaard met veel economisch kapitaal. Daarom is de nieuwe middenklasse van groot belang voor het in stand houden en ontwikkelen van sociale en economische netwerken in de stad. Het belang dat aan hun lokale bindingen, en de veranderingen daarin, kan worden gehecht, heeft onder andere te maken met het feit dat het in de westerse samenlevingen om een behoorlijk omvangrijke groep gaat. Het aandeel beroepen op hoog en wetenschappelijk niveau bedraagt circa een derde. Maar zeker zo belangrijk is hun sociaal-eco-

nomische betekenis. De stedelijke nieuwe middenklasse bestaat uit trendsetters en trendvolgers. De trendsetters zijn de beoefenaars van creatieve beroepen in de stedelijke cultuur en culturele economie: de voorhoede van kunstenaarscircuits tot de financiële wereld. Zij bewerken en produceren beroepsmatig smaken en leefstijlen. De trendvolgers moeten onder andere worden gezocht onder de minder creatieve beroepsbeoefenaren, die culturele artefacten, diensten en halffabrikaten van hun collega's betrekken, maar het betreft ook consumenten, die de nieuwe producten en diensten gretig absorberen.

Binding en mobiliteit

Er zijn verschillende indicaties dat de nieuwe middenklasse geen al te sterke binding heeft met de stad. Ten eerste woonde van alle 279 respondenten, die met elkaar gemeen hadden dat zij allen in of vlakbij Rotterdam werkten, minder

De Beurstraverse, ook wel 'koopgoot' genoemd, te Rotterdam.

De Erasmusbrug.

dan de helft (45 procent) in de stad zelf. Dit is ook in andere steden geen ongevoelbaar beeld. Ten tweede wordt de nieuwe middenklasse beschouwd als een uiterst mobiele categorie, zowel wat betreft werk als vrije tijd. Ten derde tekent zich in de maatschappelijke participatie van hoog opgeleiden een verminderde betrokkenheid af. Men lijkt zich terug te trekken uit allerlei maatschappelijke verbanden en ook uit ste-

delijke sociale structuren. Deze op het oog geringe binding staat de ontwikkeling van een vitale stad mogelijk in de weg. Economische vernieuwing van een stad vindt momenteel immers voor een groot deel plaats door de consumptie van producten en diensten op het gebied van cultuur, design, kunst en vermaak. Maar ook voor het aantrekken van hoogwaardige, kennisintensieve bedrijvigheid is het voor een stad belangrijk als vestigingsplek te kunnen

dienen voor hooggekwalificeerde werknemers. Verder vinden stadsbestuurders in de regel de instandhouding van een zogenoemde 'burgercultuur', waarin burgers verantwoordelijkheid nemen voor lokale politiek, georganiseerde cultuur en andere sociale structuren, van groot belang. Middengroepen zijn daarvoor onmisbaar.

Voor dit onderzoek zijn respondenten geworven in drie clusters van beroepen, die elkaar overlappen, maar als geheel

Contrasten tussen sociale, ruimtelijke en mentale vormen van binding in drie typen samenlevingen

agrarisch > industrieel

Sociaal

- betrokkenheid vormt steeds minder de basis van sociale relaties
- binding ontstaat minder op basis van overeenkomst en meer op basis van verschil
- bindingen worden partieel

Ruimtelijk

- belang van nabijheid neemt af
- bindingen worden steeds minder plaatsgebonden

Mentaal

- invloed bureaucratische instanties neemt toe
- schaalvergroting van lokaal naar nationaal

industrieel > postindustriële

- sociale relaties komen tot stand binnen consumptiecultuur
- stedelijke openbare ruimte is het domein van nieuwe socialiteiten
- bindingen worden minder duurzaam

- hiërarchische centrum-perifirie verhoudingen verdwijnen
- 'ruimte van stromen' komt in plaats van 'ruimte van plekken'

- normen en waarden worden vrijblijvender
- betrokkenheid raakt verder geïndividualiseerd en gecommuniceerd

een representatieve steekproef vormen uit de nieuwe middenklasse. Het eerste cluster betreft beroepen uit de producentendiensten (banken en zakelijke dienstverlening). Het tweede cluster bevat beroepen in de publieke sector, het derde cluster symboolintensieve beroepen in de culturele en zakelijke sector. Onder de respondenten is een survey afgenomen, waarin vragen waren opgenomen over binding en mobiliteit. De analyse van de survey vond plaats met behulp van zogenaamde ideaaltypen. Daarmee worden theoretische constructies van de werkelijkheid bedoeld, waarin bepaalde kenmerken worden benadrukt die niet noodzakelijkerwijs zo in de werkelijkheid voorkomen. De ideaaltypen zijn systematisch vergeleken met elementen uit de empirische werkelijkheid. Drie ideaaltypische stedelijke bindingen zijn opgesteld, elk gebaseerd op een bepaald 'type' samenleving. De gedachte hiërarchie is dat van de agrarische, industriële en postindustriële typen samenleving 'eigenaardige', ideaaltypische bindingen zijn te definiëren.

Het eerste type binding is ontleend aan het agrarische type samenleving en betreft bindingen die ontstaan door een langdurige binding met één bepaalde plaats. Herkomst, familie en worteling in de stad spelen daarbij een belangrijke rol. Historische betrokkenheid en gevoelsmatige binding zijn groot. Men heeft als het ware een 'totale binding' met de stad: alles is er aanwezig, dus men hoeft nergens de stad voor uit. Het tweede ideaaltypen van bindingen, ontleend aan het moderne, industriële type samenleving, ontstaat door participatie. Men voelt zich vanuit een 'maatschappelijke betrokkenheid' verbonden met de stad. Burgerzin en solidariteit vormen de drijfveer van binding. Men zet zich actief in om van de stad een 'civiele stad' te maken (zie ook AGORA, nummer 5, 2003). Het derde ideaaltypen betreft bindingen die ontstaan door consumptie in de brede betekenis van het woord. Dit ideaaltypen binding is ontleend aan het postindustriële type samenleving. Binding met de stad betreft hier vooral de leuke aspecten van de stad: de winkels, de terrassen, de cultuur, de stedelijke sfeer. Men is veel in de stad aanwezig om er rond te kijken en mensen te ontmoeten. Hieronder worden per principe van binding de voornaamste resultaten uit de vergelij-

king tussen empirie en ideaaltypen gepresenteerd.

Binding door nabijheid

Binding door nabijheid is op drie manieren onderzocht. Allereerst is nagegaan in hoeverre onder de nieuwe middenklasse 'totale bindingen' met de stad voorkomen. In zo'n totale binding is men geboren en getogen in de stad en is de stad de plek waar men alles doet, vindt en beleeft. Het zal geen verbazing wekken dat dit soort van complete en onvoorwaardelijke binding niet veel voorkwam. Een belangrijke reden daarvoor is dat een hele primaire vorm van binding, namelijk het wonen, in Rotterdam voor wat betreft de nieuwe middenklasse niet goed te verwezenlijken is. Er zijn onvoldoende woonmilieus die aan de woonwensen voldoen. De binding van de geboren en getogen Rotterdamse nieuwe middenklasse met hun stad is echter, afgezien van het wonen, wél sterk. Zij brengen voor hun werk bijvoorbeeld relatief veel tijd in de stad door. En ook voor vrije tijdsbesteding komt men vaker naar de stad toe dan niet geboren en getogen Rotterdammers. Ook in het huidige postindustriële tijdvak komt binding door herkomst dus nog steeds voor en speelt die herkomst wellicht een grotere rol in de binding met de stad dan het feit dat men deel uitmaakt van de nieuwe middenklasse.

Een tweede analyse van binding door nabijheid had betrekking op de binding met de buurt waarin men woont. De

buurt is immers een voor de hand liggende plek om bindingen door nabijheid te onderhouden, ook al wordt aan de 'buurt als gemeenschap' door velen steeds minder waarde gehecht.

Gemeenschapsgevoel is ook onder de nieuwe middenklasse aangetroffen, ook al betrof het de meer homogeen samengestelde buurten met welgestelde bewoners. Daar zijn de grootstedelijke problemen echter minder talrijk en draaien gezamenlijk ondernomen activiteiten vooral om gezelligheid. Het zijn ook vooral de respondenten van boven de veertig die op deze manier binding met de buurt onderhouden. Over het geheel genomen speelt de buurt echter nauwelijks een rol van betekenis.

Binding door nabijheid vindt vooral plaats op het mentale vlak, zo bleek uit de derde analyse. Door te kijken naar gevoelens van trots, betrokkenheid en identificatie met mensen van Rotterdamse herkomst, bleek dat deze mentale vormen van binding mobiel en als het ware 'ontgeografiseerd' waren. Mensen die niet in de stad zijn geboren of er niet eens wonen, hadden een sterke mentale binding met de stad, die op allerlei manieren leek op die van mensen die er wél wonen of zijn geboren. Veel niet-geboren Rotterdammers voelden zich wél Rotterdammer. Bijna iedereen is trots op het grootstedelijke karakter, de haven en de architectuur van de stad. Zich Rotterdammer voelen of noemen is een eigen keuze geworden en veel minder iets dat men bij geboorte

De Kop van Zuid in Rotterdam.

verkrijgt. Men heeft de stad op grote schaal 'verinnerlijkt'.

Binding door participatie

Het tweede ideaaltype, dat van binding door participatie, is ook op drie manieren onderzocht. Uit een analyse van participatie in vrijwilligerswerk kwam naar voren dat de veertigers en vijftigers onder de nieuwe middenklasse meer dan gemiddeld aan vrijwilligerswerk doen, maar ook bleek dat onder twintigers en dertigers de animo daarvoor gering is. Uit analyses van het Sociaal en Cultureel Planbureau blijkt bovendien dat die animo waarschijnlijk niet zal toenemen als men ouder wordt, zoals wel het geval is geweest bij de huidige 'oudere' generatie vrijwilligers. In plaats van daadwerkelijke participatie in vrijwilligerswerk lijkt voor monetarisering van solidariteit, in de vorm van donaties of zelfs extra belasting, meer draagvlak te bestaan.

De tweede analyse betrof participatie aan het stedelijk leven vanuit de buitenwijken en randgemeenten van de stad. Hieruit bleek dat voor veel van de daar woonachtige leden van de nieuwe middenklasse de stad een vitale arena is, al is de binding niet 'totaal', maar functioneel versnipperd tussen stad en andere plekken. Bindingen zijn bovendien sterk geïndividualiseerd. Een bijzondere categorie werd gevormd door 'nieuwe stedelingen', die na hun studietijd buiten de stad zijn gaan wonen. Het gaat hier om een binding waarbij men goed op de hoogte is van wat er zich in de stad afspeelt en men zich ook betrokken voelt. Het draait niet om burgerlijke participatie in de betekenis van burgerzin, maar om een combinatie van mentale betrokkenheid, gebruik van het stedelijke cultuur- en vermaak-aanbod en deelname aan professionele netwerken via werkrelaties.

De derde analyse ging in op de betekenis van werk voor stedelijke binding en de mobiliteit die met werk gepaard gaat. Over de gehele linie bleek de mobiliteit beperkt, zowel wat betreft de mobiliteit van baan als de mobiliteit die voor de beroepsbeoefening noodzakelijk is. Beroepen blijken sterk lokaal te zijn ingebed. Die lokale binding staat niet noodzakelijkerwijs op gespannen voet met een internationale oriëntatie van het bedrijf waarvoor men werkt. Werknemers in de maritieme sector bijvoorbeeld hebben een

meer dan gemiddelde internationale mobiliteit ten behoeve van hun beroep, maar zijn als sector sterk lokaal geworteld aan de haven. Ook zijn zij in de keuzes voor hun werkplek sterk gericht op Rotterdam. Zij voelen zich echter niet sterk betrokken bij de stad. In de zakelijke dienstverlening daarentegen is men juist sterk betrokken door het werk, vanwege de hoge kennisintensiviteit van het werk dat sterk lokaal georiënteerd is. Maar men lijkt toch minder te zijn gebonden aan de stad. De intensieve manier waarop men aan het stedelijk leven deelneemt, kan na verhuizing eenvoudig ook in andere steden worden gerealiseerd en is daarmee veelal tijdelijk van aard.

Binding door consumptie

Ook het derde ideaaltype, dat van binding door consumptie, is op drie manieren verkend. Achtereenvolgens is gekeken naar deelname aan cultuur en vermaak, naar de betekenis van het stadscentrum binnen het stedelijke netwerk en naar manieren waarop consumenten zich de stad gevoelsmatig toeëigenen. Uit de eerste analyse bleek dat vooral onder de respondenten uit de zakelijke dienstverlening, de media en de culturele sector de deelname aan stedelijke cultuur en vermaak groot is. Leeftijd en levensfase hielden overigens sterker verband met deze 'symbolische consumptie' van de stad dan met sector of beroep. Het zijn vooral jonge alleenstaanden die de koplopers vormen in de postmodernisering van de stedelijke cultuur. Niet alleen zijn zij 'grootgebruikers' van stedelijke cultuur en vermaak, ook loopt deelname aan gelegitimeerde Cultuur (kunst) en populaire cultuur (vermaak) bij deze categorie door elkaar: intensief museumbezoek en 'funshopping' bleken door elkaar voor een groot deel overlappende groepen respondenten te worden gedaan.

De frequentie waarmee men uitgaat of culturele voorzieningen in Rotterdam bezoekt zegt nog niets over de betekenis van het Rotterdamse stadscentrum ten opzichte van andere stedelijke plekken. Men zou deze activiteiten immers ook elders kunnen ondernemen. Uit de tweede analyse bleek dat deze vorm van vrijetijds mobiliteit zeer beperkt was. Niet alleen voor oudere respondenten, maar ook voor de jongere is het stadscentrum van grote bete-

kenis. In dit onderzoek is weinig gebleken van een relatief verlies.

De regelmatige symbolische consumptie van de stad - door uit te gaan, rond te lopen, op een terrasje te zitten, een museum te bezoeken - speelt een rol in hoe en hoeveel men zich met de stad vereenzelvt.

De derde analyse ging in op de identificatie van deze consumenten met de stad. De aanwezigheid van anderen bleek nauw verbonden met symbolische consumptie. De sociale context van een evenement of gebeurtenis biedt de mogelijkheid zich één te voelen, ook al is het tijdelijk, met de stad en anderen in die stad. Lokale culturele identiteit ('ik voel mij Rotterdammer') wordt echter niet alleen geconstrueerd langs authentieke (of authentiek verklaarde) lokale gewoonten en gebruiken die men zich door contact met anderen kan eigen maken, maar wordt ook geproduceerd door lokale culturele en kunstzinnige instituten. Als deze beide mechanismen, die van de populaire en die van de gelegitimeerde cultuur, vermengen, versterkt dat mogelijk de worteling van cultuur en vermaak in de specifieke sociale en culturele stedelijke context. Symbolische consumptie wordt daarmee sterker lokaal gekleurd.

De veronderstelling dat de nieuwe middenklasse geen al te sterke binding heeft met de stad, zoals in de inleiding werd geopperd, klopt niet. Er is in dit onderzoek vastgesteld dat binding meer is dan uitsluitend binding door maatschappelijk zinvolle, 'burgerlijke' activiteiten of binding door herkomst. Ondanks dat over binding door consumptie nog betrekkelijk weinig bekend is, blijkt dit principe van binding onder de Rotterdamse nieuwe middenklasse sterk vertegenwoordigd te zijn. Men zou kunnen stellen dat over een langere periode genomen de stedelijke binding van de nieuwe middenklasse niet zozeer gering lijkt, of lijkt te zijn afgenomen, maar dat het zwaartepunt tussen verschillende typen bindingen is verschoven naar een type binding waarin symbolische consumptie een grote rol speelt. De nieuwe middenklasse vormt daarin mogelijk een avant-garde voor andere categorieën burgers. De relatie tussen binding en mobiliteit is complex. De lokale worteling van een sector, zoals in de havengerelateerde bedrijvigheid, faciliteert de mobiliteit

van de daarin werkzame werknemers en vormt geen garantie voor een sterke gevoelsmatige betrokkenheid bij de stad. Andersom was in andere, minder sterk lokaal gewortelde of 'footloose' sectoren, de mate van mobiliteit ten behoeve van de beroepsbeoefening gering en de betrokkenheid groot, maar bleken bindingen een tijdelijk karakter te hebben. De gegroeide mogelijkheden om mobiel te zijn (denk aan lage vliegtarieven en steeds kortere reistijden) hebben de behoefte aan een eigen lokale culturele identiteit eerder versterkt dan verzwakt, zo lijkt het. Het blijkt dat vereenzelviging met de Rotterdamse identiteit ('zich Rotterdammer voelen') ook onder hen die niet in de stad wonen veelvuldig voorkomt. Sterker nog, het heeft meer te maken met de wens zich tot de Rotterdammers te mogen rekenen (onder andere vanwege de grote kwaliteiten op het gebied van werkklust die zij zichzelf toeschrijven), dan met de wens er ook daadwerkelijk te gaan wonen.

Bindingen van de in Rotterdam werkzame nieuwe middenklasse kenmerken zich door een zekere verbondenheid met de stad, die nu nader kan worden geduid. Het blijkt dat symbolische consumptie bij het ontstaan van die verbondenheid een grote rol speelt. Ook blijkt dat maatschappelijke betrokkenheid er een steeds minder grote bijdrage aan levert. In de sfeer van het werk is de verbondenheid vaak groot, maar ook tijdelijk. De mentale component van binding speelt de hoofdrol in de binding met de stad, zo veel werd uit het onderzoek duidelijk. Verbondenheid is vluchtig geworden, in tegenstelling tot de sterker lokaal gewortelde verbondenheid die veelal door herkomst ontstaat. Zij is weinig duurzaam, eenzijdig en vaak nauwelijks wederkerig. Het feit dat er echter hoe dan ook van verbondenheid sprake is, relativeert de door sommigen gevreesde terugtrek van de middenklasse uit sociale structuren. Beter een vluchtige verbondenheid, zo zou Richard Florida zeggen, dan een verstikkend sociaal klimaat, waarin geen ruimte is voor impulsen van de creatieve klasse.

Marco van der Land is onderzoeker bij het Onderzoeksinstituut OTB van de Technische Universiteit Delft.

Literatuurselectie

- Bruce-Briggs, B. (red.). (1979) *The new class?* New Brunswick: Transaction Books.
- Burgers, J. (2002) *De gefragmenteerde stad*. Amsterdam: Boom.
- Featherstone, J.M. (1990) *The paradox of culture and the globalization of diversity*. Utrecht: ISOR.
- Florida, R. (2002) *The rise of the creative class*. New York: Basic Books.
- Land, M. van der (2004) *Vluchtige verbondenheid. Stedelijke bindingen van de Rotterdamse nieuwe middenklasse*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Lash, S. & J. Urry (1987) *The end of organized capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Maffesoli, M. (1996) *The time of the tribes. The decline of individualism in mass society*. Londen: Sage.
- Putnam, R.D. (2000) *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Reich, R.B. (1991) *The work of nations. Preparing ourselves for 21st century capitalism*. New York: Vintage Books.
- Storper, M. (1997) *The regional world. Territorial development in a global economy*. New York: The Guildford Press.
- Zukin, S. (1995) *The cultures of cities*. Londen: Blackwell.

In Nederland is de laatste jaren de aandacht gegroeid voor de rol die leefstijlen zouden spelen bij het woongedrag en de woonvoorkeuren van huishoudens. Traditionele kenmerken als leeftijd, samenstelling van het huishouden en inkomen lijken in steeds kleinere mate bepalend voor de keuze die mensen maken ten aanzien van hun woonsituatie. Leefstijl, zo wordt vaak verkondigd, bepaalt niet alleen naar wat voor soort muziek je luistert, in wat voor auto je rijdt en wat voor kleding je draagt, maar ook waar je woont, in wat voor soort woning en hoe die woning is ingericht.

FENNE PINKSTER EN RONALD VAN KEMPEN

De fascinatie voor leefstijlen in relatie tot wonen wordt gevoed door de nadruk op keuzevrijheid in het huidige volkshuisvestingsbeleid en de behoefte om op de wensen en voorkeuren van de consument in te spelen. „Door de grotere verscheidenheid in leefstijl en gedragspatronen groeit ook de variatie in de vraag naar woningen en woonomgevingen”, stelde het Ministerie van VROM in haar nota *Mensen Wensen Wonen*. Het streven om aan deze gedifferentieerde vraag tegemoet te komen, uit zich in een groeiende rol voor leefstijlen bij woningbouwprogrammering en woonmilieuplanning. Er wordt niet langer gebouwd voor ouderen, gezinnen of hogere inkomensgroepen, maar voor leefstijltypen zoals dynamische individualisten, anarchisten, 'belongers', stadsecologen, hypermobielen, 'urban professionals' en buitenwijkers. Op zichzelf is er niets mis met de toegenomen aandacht voor de wensen en voorkeuren van de consument om zo hun keuzevrijheid op de woningmarkt te vergroten. De vraag is echter of leefstijl het sleutelbegrip is dat hierbij gehanteerd zou moeten worden. Onder het ogenschijnlijke recht-door-zeebegrip gaan namelijk uiteenlopende interpretaties en definities schuil. Bovendien is de relatie tussen leefstijlen en wonen complex. Wat is leefstijl eigenlijk? En hoe worden leefstijlen zichtbaar? Kunnen leefstijltypologieën die worden gebruikt voor de marketing van tal van consumptieproducten ook worden toegepast op de woningmarkt? Dit artikel beschrijft enkele bedenkingen omtrent het begrip leefstijlen in het